

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şâhih*'inin muhtasarı olan Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî'nin *et-Tecridü's-şarih*'i Babanzâde Ahmed Naim ve Kâmil Miras tarafından *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi* adıyla tercüme ve şerh edilmiştir. İbrahim Canan, Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in *Câmi'u'l-usûl*'ünün muhtasarı olan İbnü'd-Deyba'nın *Teyisîr'ü'l-vüşûl*'ünü *Kütübü Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* ismiyle şerhetmiştir. Süyûtî'nin *el-Câmi'u'l-kebîr (Cem'u'l-cevâmî)* adlı eserinden yine kendisinin ihtisar ettiği 10.010 hadisi ihtiva eden *el-Câmi'u's-sagîr*'den seçtikleri 3894 hadisi İsmail Mutlu, Şaban Döğen ve Abdülaziz Hatip *Câmiu's-Sagîr Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* adıyla yayımlamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hazrecî, *Hulâşatü Tezhib*, neşredenin girişi, s. 6-11; *Keşfü'z-zunûn*, I, 35-36; Salih Karacabey, "Hadiste İhtisar ve Muhtasar Rivayetden Kaynaklanan Problemler", *UÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1, Bursa 2002, s. 53-70; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, I, 492-493; Abdullah Aydın, "İhtisâr", *DiA*, XXI, 572-573; H. Kilpatrick, "Abridgements", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, I, 23-24.

MEHMET EFENDİOĞLU

□ FIKIH. Muhtasar, fıkıh ilminin tarihiyle doğrudan irtibatlı bir telif geleneğini temsil etmektedir. Bu adı taşıyan ilk fıkıh eserleri, III. (IX.) yüzyılda mezhep imamlarının halkasına dahil kişiler tarafından kaleme alınmıştır. İmam Şâfiî'nin talebesi Müzenî'nin *Muhtasarü'l-Müzenî*'si gibi, mezhep imamının ders halkasında üretilen fikhî bilgilerin müellif tarafından zaptedilebilen kısmını ana hatlarıyla kaydetmeyi hedefleyen bu eserlerin mezhep birikimini kuşatmak gibi bir amacı bulunmamaktadır. Fıkıh muhtasarlının özel bir telif şekli ve müstakil bir literatür halini aldığı devir mezheplerin teşekkül süreçlerinin tamamlandığı IV. (X.) yüzyıldır. İlk fıkıh şerhlerinin de ortaya çıktığı bu dönemde Hanefî âlimi Hâkim eş-Şehîd'in kaleme aldığı *el-Kâfi* ve Hanbelî fakihî Hırakî'nin *el-Muhtasar*'ı gibi eserler, ilk defa mezhep imamı ile talebelerinin mesaisini gelişen fıkıh diliyle kapsama hedefi güden çalışmalar olarak nitelendirilebilir. Hanefîler'den Kerhî'nin *el-Muhtasar*'ı ve Mâlikî İbnü'l-Cellâb'ın *et-Tefrî*'i gibi mezhep birikiminin kaynakları arasında yapılan farklı tercihleri temsil eden bu eserlerin büyük bir kısmı aynı zamanda mezheplerin farklı coğrafyalarda gelişmiş çevrelerinin anlayış ve katkılarını da yansıtmaktadır. VI. (XII.) yüzyılın sonundan iti-

baren muhtasar geleneği mezhep kavramıyla ilişkisi, fıkıh eğitimi içindeki yeri, metin özellikleri ve İslâm toplumuna etkisi gibi birçok açıdan yeni bir döneme girmiştir. Şâfiî fakihî Nevevî'nin *Minhâcü't-tâlibîn*'i, Hanefî Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâ'ik*'i ve Mâlikî İbnü'l-Hâcib'in *Câmi'u'l-ümmehât*'ı gibi üzerinde en çok çalışma yapılan ve İslâm fıkıh tarihindeki etkili metinler arasında yer alan eserlerin büyük bir kısmını bu dönemde kaleme alınan muhtasarlara teşkil etmektedir. Özellikle mezhep imamlarından itibaren mezhep içinde gerçekleştirilmiş fikhî mesainin bütününe değerlendirme ve yorumlamada gösterdikleri başarı ile öne çıkan bu muhtasarlara, kısa sürede fıkıh eğitiminin ve hatta bütün fikhî faaliyetlerin merkezî metinleri haline gelmiştir. Mezhep birikimini bilgi ve delil kaynağı olma açısından hiyerarşik bir şekilde sistemleştiren ve bu amaçla yeni terminolojiler geliştirilen bu eserlerin her cümlesi, ihtiva ettiği hükümlerin yanı sıra belirli bir mezhep çerçevesinde fıkıhın meseleleri, usulü ve literatürüne dair ortaya çıkmış tartışmalara da zımnen atıfta bulunmaktadır.

VI. (XII.) yüzyılın sonundan itibaren ortaya çıkan muhtasarlara fıkıh tarihinde müteahhirin devri olarak adlandırılan zaman dilimi arasında yakın bir ilişki bulunmakta, bu devrin ayırıcı özelliklerinden biri olarak söz konusu muhtasarlara ortaya çıkışı ve İslâm dünyası üzerinde daha önce görülmedik derecede etkili oluşları gösterilmektedir. Müteahhirin devrinde gerek fıkıh eğitimi ve literatürü ile fetva ve kazâ faaliyetlerinin merkezî metinlerini, gerekse İslâm toplumlarındaki ilmiyal bilgisi, fıkıh kültürü ve idarî uygulamaların temel kaynaklarını bu dönemde ortaya çıkmış fıkıh muhtasarlara teşkil etmektedir. Bu sebeple fıkıh muhtasarlara, İslâm medeniyeti tarihinde toplumla en yoğun ve sürekli ilişkiye sahip eserler arasında yer almaktadır.

Mezhep içinde uygulamaya esas olacak hükümleri belirleyen muhtasarlarda aslında mezhebin ve dolayısıyla taklidin sınırlarını belirleyen eserlerdir. Zira fıkıh ilmi çerçevesinde farklı görüşlerin delil ve karşı delillerini tartışan kitaplardan farklı olarak muhtasarlara, fert ve toplum açısından mezhebe mensubiyetin getirdiği hak ve sorumlulukların bilinebilir ve uygulanabilir olmasında büyük bir paya sahiptir. Mezhebi ve ciz bir üslup, her bir unsur işlenmiş ibareler ve zengin bir terminolojiyle ifade eden muhtasarlara geniş kapsamlı olma, fetva ve kazânın yanı sıra ilgili idarî ve büro-

ratik uygulamalara da hitap etme, belirli kişi veya gruba değil bir coğrafyanın tamamına tatbik edilebilen hükümler dizisini temsil etme ve o coğrafyada meşruiyet kaynağı olarak benimsenme açısından modern kanunlaştırmalarınkine paralel bir işleve sahip olduğu söylenebilir. Muhtasarlara, ihtiva ettikleri hükümlerin vaz'ı hususunda kanunlaştırmaların temsil ettiği siyasi iradeye sahip olmamakla beraber, özellikle müteahhirin devrinde uygulamaya esas olmaları açısından siyasi irade ile desteklendikleri ve mer'î hukuk kaynağı olarak kabul edildikleri görülmektedir.

Muhtasarlara fikhî faaliyetlerin ekserini teşkil etmeye başlaması bu gelişmeye karşı birtakım endişelerin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İslâm tarihinde muhtasarlara karşı oluşan muhalif tavır fıkıhın İslâm medeniyeti tarihindeki ana gelişim çizgisine yönelik itirazları, geç dönem ihyâ hareketlerinin tenkitlerini, daha önceki dönemlerden nisbeten farklı bir müteahhirin fıkıhının ortaya çıkmasından duyulan rahatsızlığı ve muhtasarlara merkezî metinler haline gelişinin özellikle fıkıh eğitiminde doğurduğu meseleler karşısındaki endişeleri de içinde barındıran bir harekettir. Ancak muhtasarlara karşı İslâm coğrafyasının hemen her yerinde dile getirilen bu endişelerin çoğunluğunun muhtasarlara doğrudan kendisiyle değil, fikhî faaliyetlerde ve özellikle fıkıh eğitiminde muhtasarlara yetinilmesiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim fıkıh muhtasarı telif etmiş veya okutmuş yahut bu eserler üzerine çeşitli çalışmalar kaleme almış olan fakihlerin de muhtasarlara hâkimiyetinden şikâyet etmesi ve birçok müellifin bu hali fıkıh sahasında gösterilen gayretlerin azalmasına ve önceki nesillere nisbetle daha az himmet gösterilmesine bağlaması söz konusu itirazların çıkış noktasına işaret etmektedir.

İslâm dünyasına modernizmin girişiyle ortaya çıkan ve fıkıhın müstakil bir disiplin halini almasının ardından teşekkül etmiş birçok müessese ve literatürün modern hayatın ihtiyaçlarına cevap veremediğini öne süren anlayışların başlıca tenkit noktalarından biri de fıkıh muhtasarlara olmuştur. Söz konusu anlayışların İslâm medeniyetinde olumsuz gördüğü hemen her şeyi içinde barındıran muhtasarlara, modern dönemde yazılan İslâm hukuk tarihine dair eserlerde aklın donuklaşmasının, taklit karanlığının ve fıkıhın zayıflamasının başlıca sebebi olarak değerlendirilmiştir.

MUHTASAR

Muhtasarlara temas eden modern çalışmaların birçoğundaki hâkim telakki bu telif geleneğini kısa ve özet olmak gibi birkaç üslûp özelliğine irca etmektedir. Halbuki şerhler gibi muhtasarlarda belirli üslûp ve kompozisyon özelliklerine irca edilemeyecek kadar geniş bir telif geleneğini temsil etmektedir. Muhtasar telifi kısa fıkıh metni üretme çabası anlamına gelmemekte, fıkıh literatüründe çok hacimli muhtasarlara varlığı yanında birçok kısa fıkıh metni de muhtasar geleneği dışında değerlendirilmektedir. Ayrıca muhtasarlarda başka eserlerin özeti olmadıkları gibi ihtiva ettikleri bilgileri en veziz şekilde ifade eden yüksek edebiyat ürünleri de değildir. Öte yandan İslâm dünyasında en çok kabul gören muhtasarlardan bazıları dil ve üslûp açısından birtakım hatalar barındırmaktadır. Hatta bu eserlerden bir kısmı müellifleri tarafından eksik veya müsvedde halinde bırakılmış metinlerdir. Yine fıkıh eğitiminin ilk basamağı için hazırlanmış ders kitabı olmak da muhtasarlara ortak özelliği değildir. Fıkıha giriş metinleri muhtasarlardan ayrı bir telif geleneğini meydana getirdiği gibi bazıları yalnız fetva ve kazâ faaliyetlerine yönelik olarak hazırlanan muhtasarlara metin ve muhteva özellikleri de böyle bir eğitim için uygun sayılmaz. Muhtasarlara esas farklılığı, müellifin ve onun müntesibi olduğu çevrenin mezhep birikimi hakkındaki telakkilerini, akıl yürütmelerini, tercihlerini temsil etmesi ve bu hususlar muvacehesinde mezhep birikimini yeniden okumasında yatmaktadır.

Telhis adı verilen çalışmalar ise muhtasarlardan farklı şekilde bir fıkıh metni üzerine kaleme alınmış eserlerdir. Telhis, özellikle asırlar önce yazılmış metinleri gelişen fıkıh diliyle yeniden ifade etmeye yönelik olarak hazırlanan ve bazan metnin yeniden tasnifini de içeren bir telif türüdür. Telhis kavramında bir metni kısaltma unsuru daima bulunmakta, fakat bu kısaltmanın şekli ve boyutları değişebilmektedir. Fıkıh literatüründeki tanınmış birçok telhis, esas aldıkları metinleri kendi dönemlerinin ilim dünyasına tercüme etmede başarılı olmuş çalışmalardır. Şeybânî'nin *el-Câmi'ü'l-kebir*'i üzerine Hilâtî'nin kaleme aldığı *Telhis* gibi eserler asıl metin üzerine yapılan çalışmaların azalmasına, hatta sona ermesine ve daha sonraki şerh, hâşiye ve nazım faaliyetlerinin kendi üzerinde yoğunlaşmasına sebep olmuştur (fıkıh alanındaki muhtasar metinler için bk. FIKIH; HANBELİ MEZHEBİ; HANEFİ MEZHEBİ; MÂLİKİ MEZHEBİ; ŞÂFİİ MEZHEBİ).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf* (Dahrûc), I, 114-115; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1622-1636; *İzâhu'l-meknûn*, I, 47- 50; II, 447-451; Eyyûp Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkıhî İstidlâl* (doktora tezi, 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 176-177; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, I, 492-493; H. Kilpatrick, "Abridgements", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, I, 23-24.

EYYÜP SAİD KAYA

□ KELÂM. Kelâm literatüründe muhtasar türünde yazılmış eserlerin önemli bir yeri vardır. Hacimli olmayan ilk dönem akaid risâleleri muhtasar eserler grubuna dahil edilebilir. Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen itikadî konulara dair beş risâle, Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf'ın *el-Uşûlû'l-hamse'si*, Tahâvî'nin *el-'Akidetü't-Ta'hâviyye'si*, Ahmed b. Hanbel'in *er-Red 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye'si* ile oğlu Abdullah tarafından derlenen *İ'tikâdü Ehli's-sünne'si*, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin *el-Muhtasar fi't-tevhîd ve'l-kader*, *Uşûlû Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, *Risâle ilâ ehli's-seğr* ve *el-İbâne 'an usûlû'd-diyâne* adlı eserleri, Ebû Seleme es-Semerkindî'nin *Cümelü usûlû'd-dîn*'i bunlara örnek gösterilebilir. Muhtasar eser yazımına müteahhirin devrinde de devam edildiği, bilhassa medreselerde okutulan kitapların genellikle bu şekilde kaleme alındığı görülmektedir. Bu tür eserler arasında Cüveynî'nin *el-'Akidetü'n-Nizâmîyye'si*, Gazâlî'nin *Qavâ'idü'l-'akâ'id*'i ile *İlcâmü'l-'avâm 'an 'ilmi'l-kelâm*'ı, Necmeddin en-Nesefî'nin *el-'Akâ'id* adlı risâlesi, Ali b. Osman el-Üşî'nin *el-Emâlî* ve Hızır Bey'in *el-Kaşidetü'n-nûniyye* isimli manzum risâleleri sayılabilir.

IV. (X.) yüzyıldan sonra diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi kelâm sahasında da Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Muğnî'si*, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *eş-Şâmil*'i, Seyfeddin el-Âmidî'nin *Ebkârü'l-efkâr*'ı gibi oldukça hacimli eserlerin yazılmasına başlandığı görülmektedir. Okuma, anlama, istinsah etme zorluğu vb. sebeplerle bu eserlerin "muhtasar, mülâhhas, mühezzeb, mücez, mücerred, muhtâr" gibi ön başlıklarla özetlenmesi yoluna gidilmiştir. Bu türün bazı örneklerine ilk dönemlerde de rastlanmakta olup bunların başlıcalarını şöylece sıralamak mümkündür: Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın *el-Mu'temed fi usûlû'd-dîn*'inden kendisinin yaptığı *Muhtasarü'l-mu'temed fi usûlû'd-dîn*, Cüveynî'nin *eş-Şâmil* adlı eserinin müellifi tarafından yapılmış ihtisarı olduğu söylenen *el-İrşâd* ve bunun özeti olan *Muhtasar*

taşaru Kitâbi'l-İrşâd ile aynı müellifin *Lüma'ü'l-edille'sinin* özetini teşkil eden *Muhtasarü Lüma'ü'l-edille*, Nüreddin es-Sâbûnî'nin *el-Kifâye fi'l-hidâye'sinin* muhtasarı *el-Bidâye fi usûlû'd-dîn*, Seyfeddin el-Âmidî'nin *Ebkârü'l-efkâr*'ının muhtasarı olarak telif ettiği *Rumûzü'l-künûz*'u (*Keşfü'z-zunûn*, I, 4), Fahreddin er-Râzî'nin *el-Muhtasşal*'ı için Nasîrüddîn-i Tûsî tarafından *Telhîşü'l-Muhtasşal* (*Nakdû'l-Muhtasşal*) adıyla yazılan özet, İbn Teymiyye'nin *Minhâcû's-sünne'si* üzerine Zehebî'nin *el-Müntehâ min Minhâci'l-i'tidâl fi nakzi kelâmi ehli'l-i'tizâl* (*Muhtasarü Minhâci's-sünne*) adıyla yaptığı çalışma, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *er-Rûh'una Muhtasarü Kitâbi'r-Rûh* ve *eş-Şavâ'iku'l-mürsele'sine Muhtasarü's-Şavâ'iki'l-mürsele* adıyla kendisinin yaptığı ihtisarlara, Adudüddin el-İcî'nin *el-Mevâkıf* adlı eserine kendisinin yazdığı belirtilen *Muhtasarü'l-Mevâkıf* (a.g.e., II, 1892), Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin *et-Tezkire'sinden* Abdülvehhâb eş-Şarânî'nin *Muhtasarü Tezkireti'l-Kurtubi* adıyla yaptığı özet, Feyz-i Kâşânî'nin *'İlmü'l-yakîn* adlı eserine *Envârü'l-hikme* ve *el-Ma'ârif* adlarıyla kendisinin yazdığı muhtasarlardır. Adından hareketle İbn Fûrek'in *Mücerredü makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* başlığını taşıyan derlemesini de muhtasar eserler içinde zikretmek mümkündür.

Osmanlı döneminde kelâm sahasında başlangıçta muhtasar olarak telif edilmiş bazı risâleler yanında hacimli bir eser iken daha sonra ihtisar edilmiş birçok telif bulunmaktadır. Bunların bir kısmı şunlardır: Abdülkâdir-i Geylânî, *Muhtasar fi 'ilmi usûlû'd-dîn*; Ebû İshak İbrâhim b. Abdurrahman el-Fezârî, *el-Muhtasar fi usûlû'd-dîn*; Ubeydullah b. Muhammed es-Semerkindî, *Muhtasarü usûlû'l-kelâm*; Tefâtzânî, *Hulâsatü 'ilmi'l-kelâm*; Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî, *Muhtasarü 'Umdeti ehli't-tevhîk ve't-tesdîd fi şerhi 'Akideti's-Senûsiyye*; Birgivî, *Muhtasar Âmentü Şerhi*; Ali el-Kârî, *Muhtasarü'l-evfâ fi şerhi'l-esmâ'i'l-hüsnâ*; Halîmî'nin *el-Minhâc fi şu'abi'l-imân*'ının Alâeddin Konevî tarafından *el-İbtihâc Muhtasarü'l-Minhâc* (*Muhtasarü Minhâci'd-dîn fi şu'abi'l-imân*) adıyla yapılan özeti, İbrâhim b. İbrâhim el-Lekânî'nin *Cevheretü't-tevhîd* adlı muhtasar eserinin şerhi olan *'Umdetü'l-mürîd li-Cevhereti't-tevhîd*'in muhtasarı mahiyetindeki *Telhîşü't-tecrîd li-'Umdetü'l-mürîd*, Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin İmâm-ı Âzam'ın akaid risâlelerinden derleyerek oluşturdu-